

Carta Marina och pilgrimslederna

En kort beskrivning av Carta Marinas förhistoria: De prästutbildade bröderna Olof och Johan Månsson, födda 1490 och 1488 i Linköping, avancerade på 1520-talet till domprost i Strängnäs resp. ärkebiskop i Uppsala.

Båda två hade fått sin katolska utbildning i Tyskland, dom kallade sej nu på 1520-talet för Olaus och Johannes Magnus och båda arbetade till en början i nära kontakt och samförstånd med kung Gustav Vasa under hans första regeringsår och utförde även diplomatiska uppdrag nere i Europa för kungens räkning.

Både Olaus och Johannes var goda författare och historiskt intresserade av sin nordiska hembygd och dess befolkning.

Mellannorrland fick en framskjuten plats i deras liv i och med att Olaus under åren 1518 – 19 hade haft ett påvligt uppdrag att resa omkring till socknarna här och sälja katolska avlatsbrev som skulle ge köparna syndaförlåtelse.

Deras samarbete och vänskap med Gustav Vasa började snart skära sej när kungen lyssnade mer och mer på lutherfrälsta rådgivare, och år 1527 genomförde kungen den lutherska reformationen i Sverige vilket tvingade de katolska Bröderna Magnus att för resten av sina liv gå i landsflykt nere i Europa och slutligen stanna i Italien för sina katolska åsikters skull.

Hädanefter ägnade båda för sin försörjning sej helt åt författandet av sina ryktbara historiska verk, och Olaus Magnus arbetade de första tolv åren av vistelsen utomlands med Carta Marina, som förberedelse till sitt stora verk "Historia om de Nordiska folken" i fyra tjocka band.

Som sammanfattning kan man nog säga att deras beskrivningar av de nordiska folkslagens storhet och samhällsutvecklande verksamheter handlade om de minnen som fanns kvar efter det högmedeltida samhälle som hade byggts upp från det katolska kristnandet på 1000-talet och fram till den katastrofala pesten som inträffade 1350.

I mitt dokumentsökande är det kartans geografiska och byggnadsmässiga beskrivningar av det förreformatoriska eller katolska infrastrukturerna som är intressant.

Detta vill jag försöka ställa i relation till de förändringar som påverkades av kombinationen digerdöd, klimatförsämring, Gustav Vasas lutherska reformation och inte minst den ständiga krigsberedskapen och dragkampen om Jämtland mellan svenska och norsk-danska armeer, som varade från kristnandet kring 1000-talet och ända fram till 1814 års unionsfördrag med Norge.

Den första tryckningen av kartan som Olaus Magnus själv beställde år 1539 gjordes i Rom, och den är mycket rik på detaljinformation i de bilder från platser som O M själv rekognoserat, medan övriga delar av Norden här och var fylls av folklivsskildringar, skrönor och symboliska platsmarkeringar.

O Ms skrivna Historia om de Nordiska folken utgavs på latin och innehåller noteringar om hans personliga erfarenheter, samt ett ganska ofullständigt Ortsregister med översättning av O Ms fornsvenska och kanske delvis latiniserade benämningar på orter och kyrkor, samt en förklarande efterskrift, som i den upplaga jag läst är skriven av John Granlund 1951.

Kanhända finns det modernare och fullständigare tolkningar av Carta Marina idag, som kan komplettera det följande?

Men först behöver man läsa följande utdrag ur en nyligen utkommen studie om

Kartläsning av Börje Sandén

Den forntida uppfattningen om geografin speglas också i de första skissartade kartorna

Beträffande jämförelsen med kartor är utgångspunkten den [karta](#) som finns i Olaus Magnus stora bok om de Nordiska folkens historia från år 1567. Kartors ursprungliga uppgift var att visa vägen till olika platser - i det här fallet i Norden och närmaste delen av Ryssland. Man ser att floder och sjöar är sammanbundna i ett nätverk av förbindelser. Mellan floderna och sjöarna var det naturligtvis landväg som gällde.

Men det är viktigt att inse att kartor av det här slaget inte är gjorda efter någon planlagd rekognosering. Kartorna är en skrivbordprodukt baserad på främst skriftliga erfarenheter under hundratals år. Det är förklaringen till varför [Barents karta](#) är förvånansvärt väl tecknad. Undantaget är Mälarenområdet. Det är två omständigheter som dikterat kartritandet. Kartans främsta uppgift är att visa sjövägarna - till havs! Kartan vänder sig nämligen till sjöfarande handelsmän och ambitionen är att visa byggelsen längs kusterna.

Det andra viktiga budskapet som kartan ger oss är att Uppsala ligger vid havet. All tillgänglig information för kartritaren nere i Europa vid 1500-talets slut var att man når Uppsala utan omlastning till mindre fartyg. Att det har varit - och är - en landhöjning i Norden kunde man inte föreställa sig - men man hade iakttagit en påtaglig oförklarlig vattenminskning. Olof Rudbeck konstaterade på 1600-talet att man inte längre kunde segla uppför Fyrisån lika långt som en mansålder tidigare. Staden låg ju vid havet enligt all tradition. Mälaren närmast Stockholm uppfattades enligt kartritaren fortfarande som en del av havet, trots att det blivit viss motström vid Stockholm i början av 1300-talet, särskilt vid vårfloden.

Att Arboga och andra städer inte visas beror på att de var okända för flertalet handelsmän. Därmed har vi kommit fram till en mycket viktig omständighet att beakta vid tolkningen av dessa gamla kartor. Man har t.ex. bara ritat in sådant som är viktigt. De som **var mycket** viktigt har ritats extra stort. På kartan i Olaus Magnus' ovan nämnda bok är därför den viktiga infarten till Uppsala och Mälaren ritad med flera sund vid Södertälje och bara ett smalt sund vid Stockholm. Att både handelsmän och den plundrande vikingen Olav den Helige tog sig in i Svitjod via Södertälje framgår av skriftliga upplysningar. Detta gällde om man kom väster ifrån. Om man kom från Ryssland var det naturligt att gå via Stockholm. Birka och Sigtuna var under forntiden välkända som handelsplatser på vägen till Österlandet. Mer om tolkningen av de gamla kartorna kommer längre fram i denna fil och på annan plats på hemsidan. Det nyss nämnda skall ses som ett apropå till de utförligare redogörelserna.

Kartan i Olaus Magnus' bok om
De nordiska folkens historia år 1567

Den första nordiska kartan/skissen av betydelse - och som blev allmänt känd - är den som finns som utvikningsblad i Olaus Magnus' stora bok om De nordiska folkens historia. (*mindre tillägg i dec 2012*)

Kartan bygger på flera grundläggande metodiska och **oskrivna lagar**, som vi först måste bli medvetna om för att rätt kunna läsa kartbilden. Mest iögonfallande är kanske Bottenhavets och Bottenvikens smala och raka form mitt i kartan. Det var praktiskt att här lägga gränsen mellan de två träblock som träsnidaren har använt. Trots den "felaktiga" riktningen kommer en resande inte att missa Haparanda, om det är dit denne är på väg..

Lägg också märke till att de äldsta **kartorna inte har någon nordpil**. Du inser omedelbart varför när du ser hur man ritat Finska viken. När kartan gjordes i mitten av 1500-talet hade svearna minst tusen års erfarenhet av att Finska viken gick i väst-östlig riktning och naturligtvis visste man att Finland inte var långsmalt. Man visste också att färdvägen fortsatte österut in i Ryssland till sjön Ladoga, och där ändrade riktning och gick rakt mot söder ner till Novgorod. Lägg därför märke till att färdvägen från kartans Ladoga går mot söder, precis som i verkligheten. Väderstrecken **varierar således på en och samma karta** - och det är faktiskt inte bara på den här kartan det är så.

Vi kan således inte motivera frånvaron av nordpil med att forntidsmänniskorna inte skulle ha vetat var norr låg. De var ständigt medvetna om väderstrecken och kunde läsa av stjärnhimlen för de kalendariska behov de hade. I dag är de flesta av oss i det avseendet

analfabeter.

Troligen har du aldrig tänkt på att kartor "medvetet kan ha ritats fel" på detta sätt, och du frågar dig naturligtvis varför man våldförde sig på Finland och Finska viken. Svaret är att dåtidens kartor främst ville visa sådant som var viktig och här ***gällde det att få plats med information*** om förbindelserna med Ryssland. Kartritarens önskan är att i nedre högra hörnet kunna visa vilka floder som kan föra en resande vidare in i Ryssland längs en mycket viktig färdväg som använts i årtusenden. Den finns ännu kvar, men nu är det kanaler där man förr tvingades dra båtar och last mellan olika floder. För att få rum på kartan med de närmast liggande ryska floderna valde man att förminska Finland och låta Finska viken gå mot norr.

Du tycker kanske att man borde ha gjort Finska viken bredare, särskilt i jämförelse med Viborgska viken. Då har vi kommit in på en annan ofta återkommande modell för kartritandet. Sådant som är särskilt viktigt ritas ofta större än vad skalan visar. Detta har gjorts för att markera betydelsen. Så gör vi än idag på våra kartor när huvudvägar görs bredare än skalan egentligen skulle tillåta. Beträffande Viborgska viken skall vi betänka att kartan ritades vid tidpunkten för det nordiska 7-årskriget.

I Viborg fanns den svenska utposten mot Ryssland i form av en kraftig försvarsborg, den viktigaste i denna del av landet. Och - det viktiga var handelsvägarna. De skulle vi komma att strida om länge. Sverige ville ha kontroll över den viktiga handeln med Ryssland och den gick via Viborg. Genom de många krigen med Ryssland fick vi senare handelsplatser även i Reval och Narva.

Jag vill erinra om att svenskars handelsresor på de ryska floderna går mycket långt tillbaka i tiden - med fredliga kontakter med ryssarna! Om det vittnar den oerhört stora mängden av arabiska mynt som hittats i den svenska jorden, framförallt på Gotland och i Mälardalen. Men det är en annan historia som du snart kan läsa på annan plats. Här och nu vill jag bara säga att det inte är några araber som "tappat" mynten vid resor i Sverige. Pengarna är betalning för de eftertraktade varor som svenska handelsmän sålt till folken i österlandet.

De första kartorna saknar speciella karttecken.

Har du märkt att kartorna som hittills visats inte har någon lista med teckenförklaringar? Sådana behövdes inte. Kartbilden talar mestadels för sig själv. Floder, sjöar, hav och skogar är tydliga symboler i sig själva.

Det finns dock en egenhet i Olaus Magnus kartbild som behöver förklaras eftersom samma företeelse ritas olika i Sverige-Norge och i Ryssland. Olikheten ligger i sättet på vilket olika vattensystem binds samman. Kartritaren - vem det nu är, (*boken med kartan gavs ut efter Olaus Magnus död*) har i de nordiska länderna bundit samman vattensystemen med ett sjö- eller kärliknande tecken. Det betyder emellertid inte alls att vattensystemen bokstavligen flyter samman. Det är endast undantagsvis - vid kraftig vårflod - som en sjö kan avvattnas åt två håll, exempelvis Vallentunasjön i Uppland. Ett träsk eller en mosse kan också avvattnas åt flera håll, men de har ingen fri vattenytan för obehindrad båttrafik.

Tecknen är alltså platser där man transporterade varor och kanske också båtar över land. Det ser man särskilt på nedanstående rysslandskarta från sekelskiftet 15-1600. De enda färdvägarna på kartan är flodvägarna med sina markeringar av de bästa dragställena.

Jag upptäckte, som jag vill minnas, symbolens ursprung när jag på kartan i Olaus Magnus bok fann att Vättern hade något som såg ut som en vattenförbindelse med Västerhavet. Sjösymbolen visade sig vara Dumme mosse, och det är förvisso inget vatten att segla på. När jag sedan fann att staden Växjö ritas med sjöförbindelser mot såväl Skåne som Västkusten och Ostkusten stod det klart för mig att den sjöliknande symbolen var en mix av källflöde, mosse och dragställe mellan vattensystem. Min tolkning är lätt att verifiera om du studerar hur de sydsvenska vattensystemen på kartan är sammanbundna med de norska. Man far inte med båt tvärs över norska fjällen även om det ser så ut på kartan. När floder på denna karta liksom

Mercators [Rysslandskarta](#) från 1595 binds samman är det ett tecken på att floderna i själva verket är rekommenderade färdvägar. På Mercators kartor är platsen för övergång mellan flodsystemen en kärr/sjö-markering i vardera floden.

Så långt Börje Sandéns text.

Börje Sandén har här listat ut hur man ska läsa den information som kartritarna för femhundra år sedan ville förmedla.

Den första och viktigaste lärdomen var att all samfärdsel vi den tiden liksom för tusen år tidigare skedde till sjöss. Från havsgående båtar och skepp sökte man efter kustlinjer, landmärken och inseglingsbara flodmynningar varifrån man kunde söka sej båtledes inåt land.

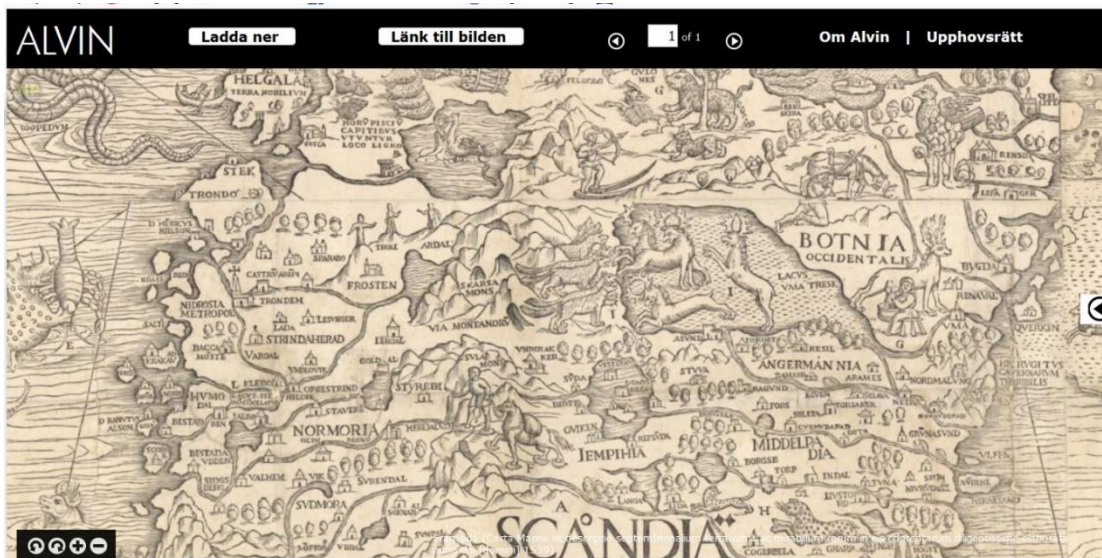
Så måste man också läsa den nordiska geografi som Olaus Magnus beskrev i det utvikiningsblad som presenterades i Börje Sandéns studie ovan, vilken därefter fortsatte med en beskrivning av de vikingatida handelsresorna via ryska floder ner till Svarta havet och Miklagård.

Men kartan ovan antyder också vad som i Olaus Magnus originalversion av Carta Marina (nedan) var viktigt i det nordiska landskapet, där Olaus Magnus i sin självbiografi har uttryckt att **han ville visa den katolska världen vilket stort område som gått förlorat vid reformationen**.

Här följer några utvalda delkopior ur den stora originalversionen av Carta Marina fr 1539:

Detta utsnitt täcker hela områdena för lederna längs Indalsälven och Ljungan. Längst upp till höger ligger Skellefteå vid ett isbelagt Bottenviken.

Söderut längs kusten når kartan ner till Gnarp och Rogsta och sjösystemet Dellen som ligger norr om det moderna Hudiksvall. Ljusnans dalgång kommer upp vid COGERBELA/Kårböle, förbi LANGA/Långå och över gränsen vid Fjällnäs. På norska sidan finns GOLDAL/Gauldalen som leder upp emot Trondheim. Här finns också ett HERDAL, vilket borde vara ett felplacerat

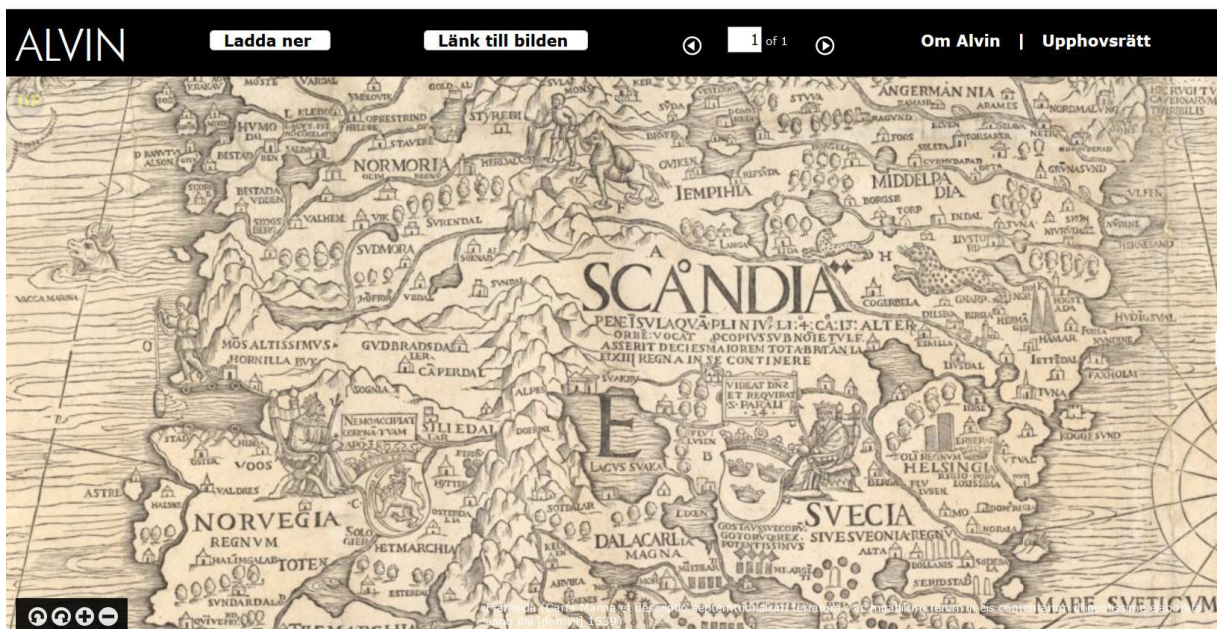
Lillherdal, som ligger en bit utanför Ljusnandalen i Härjedalen.

Nästa karta börjar vid bottenvikskusten vid Höga Kusten i NORDMALUNG/Nordmaling och SCULA MONS/Skuleberget, sedan kort landledd till NETRA/Nätra, TORSÄKER/Torsåker, SOLETA/Sollefteå vid Ångermanälven innan man tar sej landväg över Graninge till FORS och RAGUND vid Storån/Indalsälven/ELVEN.

Härifrån följs Stuguleden i Jämtland över STUVA - VESTERHUS med Kungsgården/DOMUS REGIA SUDA/Sunne till UNDERAKER/Undersåker.

I söder når kartan ner till BOLLANES/Bollnäs och SODERALA/Söderala, och lite nedanför dessa med skymd text SKOKIRKIA/Skogs kyrka där man funnit en av de gamla konstvåvnaderna som är samtida med Kyrkåstället. Om man går rakt österut från SKOKIRKIA når man på kartbladet först ORSA och sedan LACUS SLIEN/Siljan.

Österdalälven härifrån går över Älvdalen – Idre där man har den stora sjön Femunden ganska när på norska sidan. På Femunden når man nästan Röros och leden genom GOLDAL i riktning mot Nidaros.

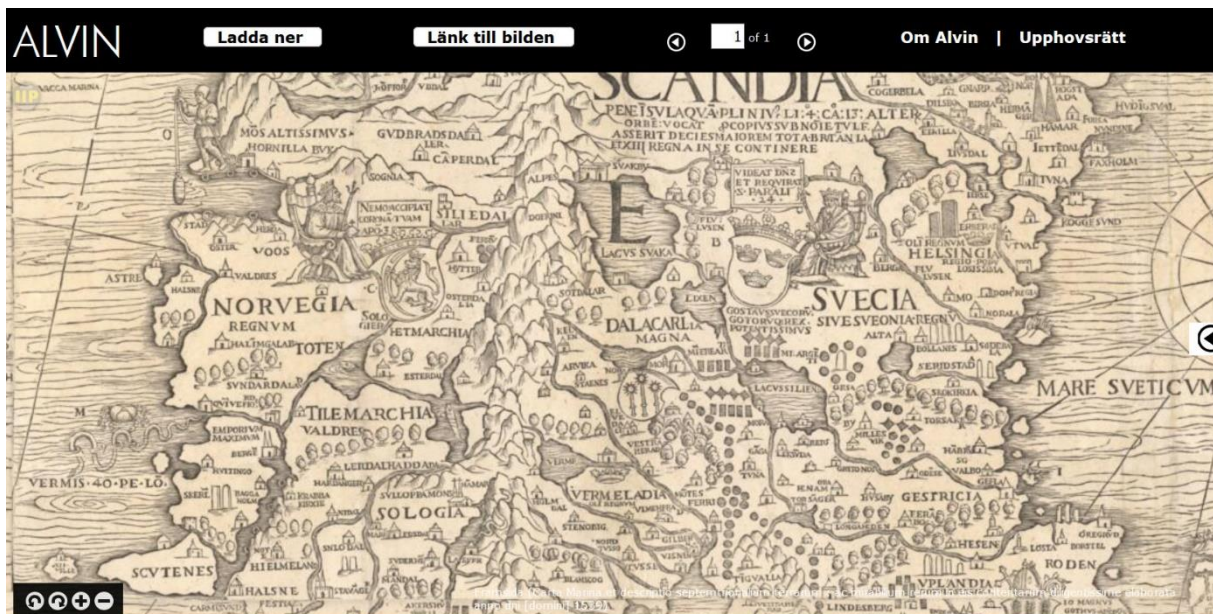

Kartbladet här nedanför startar i norr vid ROGSTADA/Rogsta och HUDIGSVAL/Hudiksvall och går ner till OREGRUND/Öregrund och området RODEN/Roslagen? i Uppland.

Om man följer breddgraden från Öregrund över norska gränsfjällen når man katedralen HAMAR med dubbeltorn, som ligger vid sjön Mjösa i södra Gudbrandsdalen.

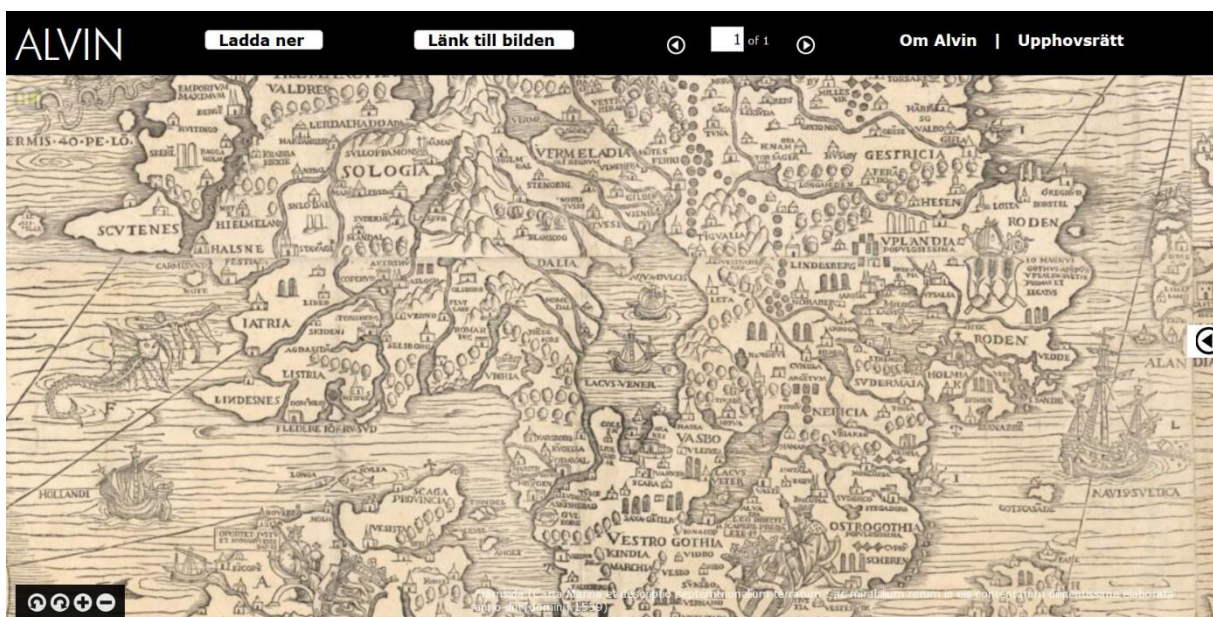
Vidare österut till Atlantkusten ligger den viktiga handelsstaden BERGEN/Bergen som också har kyrka med dubbeltorn inne i fjorden som går uppåt från Halsne i bladets underkant.

Från Bergen hade man den närmaste förbindelsen med Shetlandsöarna och fortsättningen i den gamla norra vikingatraden över Skottland – Irland ner till Normandie och Biscayabukten.

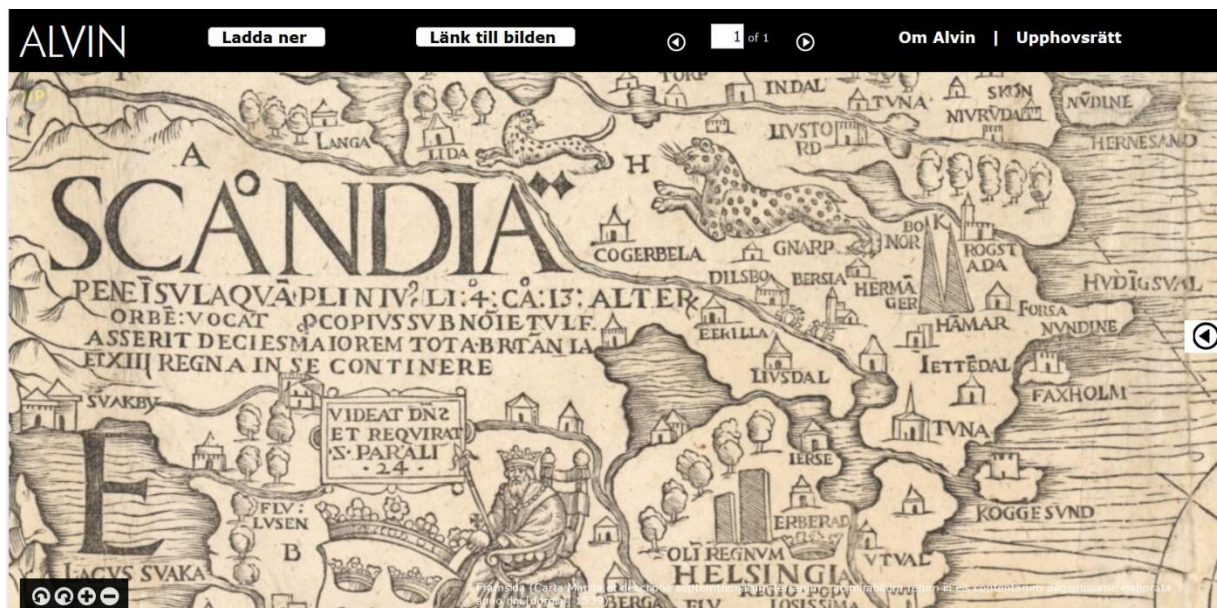
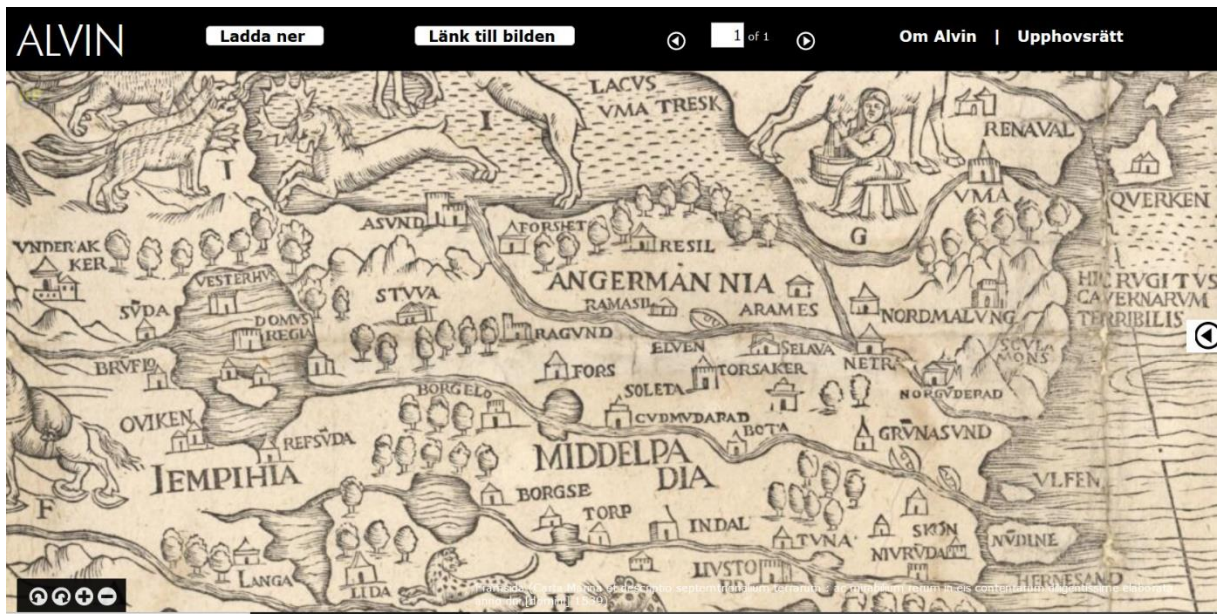

Kartblad från GEFLA/Gävle och VALBO i norr till VESTERVIK och norra Gotland i sydost. På västkusten ner till Falkenberg.

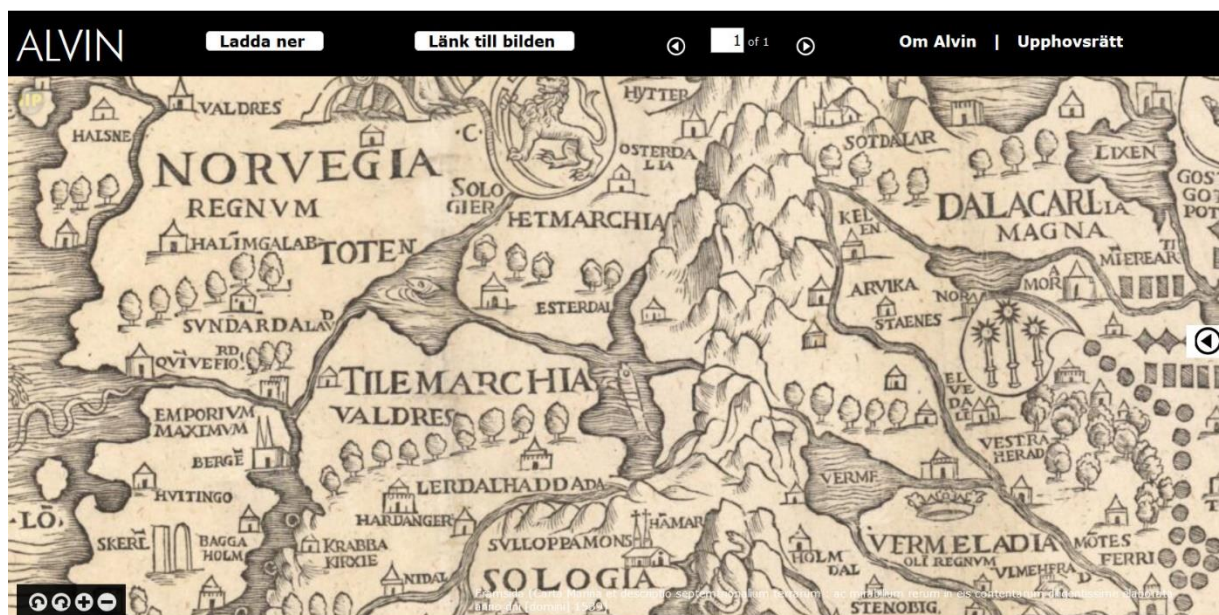
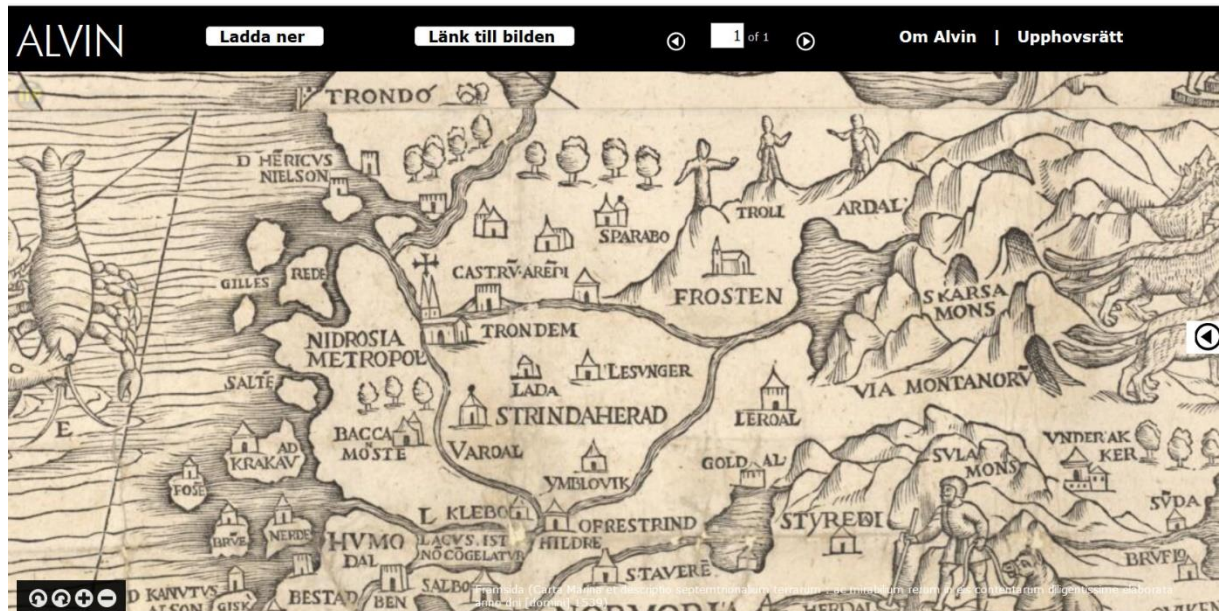
Mest framträdande här är MELER LACUS/Mälaren, vilken vid kristnadet på 1000-talet var en havsvik. Här fanns Sveriges centrum under medeltiden med UPSALIA/Uppsala domkyrka som den mest framträdande. Även AROSIA/Västerås och STRENGIS/Strängnäs hade domkyrkor med dubbla torn och HOLMIA/Stocholm en stor kyrka med kors på enkeltorn. Mellan dessa finns en mängd småkyrkor varav några med namn, som ENCOPIA och ARBOGA

De följande två kartsidorna är förstoringar av lederna längs Indalsälven, Ljungan och Ljusnan.

Två förstoringar av de ur svensk synvinkel troligen viktigaste norska kyrkoplatserna NIDROSIA METROPOL (störst i Norden enl vissa källor) och BERGEN, som var sista anhalt i Skandinavien inför den nordliga Atlantrutten till Shetland, Orkney och Skottland.

Kartans utbroderingar med diverse mytologiska djur och annat på tomma ytor tror man nu är tillägg som det utgivande förlaget med sina finansiärer lagt till i marknadsförande syfte och utanför de manus som bröderna Magnus levererat.

Sedan måste vi också notera att Carta Marina (eller Carta Gothica som den egentligen kallades från början) trycktes i två upplagor, vars originalblad länge varit försvunna.

De kartor som diskuterats i min text är alla delar av det första och hittills enda återfunna originalet som trycktes i Rom 1539 på beställning av Olaus Magnus, vilken dessförinnan arbetat i tolv år efter landsflykten med att rita kartan.

Se här vilka äventyr som hade drabbat Olaus och Johannes Magnus när dom vistades trakterna i början av 1500-talet!

Utdrag ur **De Nordiska Folkens Historia**

KAP. 14

ANDRA BOKEN

99

FJORTONDE KAPITLET

*Om den äfventyrliga passagen öfver bergen Skars och Sula
mellan Sverige och Norge*

DE NORDISKA RIKENA finnes ett landskap, benämndt Jämtland, hvilket sedan urminnes tid ligger under ärkebiskopen i Upsala jämte en lantgård eller hemman, kalladt Västerhus. Ifrån detta Jämtland tillryggalägga landets invånare och resande främlingar under sommarens en ej mindre hemsk än farlig väg öfver de höga fjäll som nämnas i ofvanstående öfverskrift, medan de åter under vintern på genvägar och gångstigar kunna ställa kosan hvart dem lyster öfver tillfrusna kärr, tjärnar och älfvar. Ty dessa vidsträckta fjäll, hvilkas make knappt finnes i Europa, hafva på sin östra sida så godt som midt för den resandes fot portar eller öppningar i den hårda graniten, dels åstadkomna genom naturens eget arbete, dels uthuggna på forna furstars bekostnad för att främja det allmänna bästa. Sedan man inträdt genom dessa öppningar, erfar man mellan fjällsidorna t. o. m. midt i sommartiden en sådan köld, att om de resande ej äro utrustade med flerdubbla kläder liksom om vintern, utsätta de sig för en nästan oundviklig fara på grund af luftens hastiga förändring, till dess de ändtligen lyckas komma ut ur dessa bergens inrandömen och de kyliga dalsänkorna. När de sedan skola stiga ned för fjällen, en färd som räcker i flera dagar, hotar dem stundom en ännu större fara, där de hängande broarna, som äro fästa vid bergens sidor medelst stöttningar af trävirke, krossats eller åverkats af snöskred eller af stormvräkta träd eller nedrasade klippblock. Och härvid finnes intet annat hopp öfrigt för de af ödet drabbade än att vänta, till dess broarna genom invånarnas gemensamma försorg blifvit reparerade, alldenstund ingen omväg står till buds öfver de svindlande höjderna och de djupa dalarna. Eftersom de vägfärande måste förutse, att slika vedervärdigheter hota

Jämtland.

Västerhus.

Farlig färd
under som-
maren.

Den instäng-
da kölden
ödesdiger.

Hängande
broar.

Inga omvägar
till buds.

Rika beten.

dem, medföra de tillräckliga förråd, liksom om de kunde när som helst nödgas utstå ett långvarigt belägringstillstånd och ville bärga sina lif. Hvad åter dragarna angår, behöfva de ej hysa någon särskild omsorg om dem, till följd af den rikliga tillgången på gräs och dricksvatten. På hela vägsträckan finnas nämligen rika källor, som kvälla fram från fjällens utlöpare och af alla berömmas för sitt välsmakande vatten. Men att de resande här få utstå så stora vedermödor, är ej underligt, då man, på grund af de hemska bråddjupen mellan klipporna, som man ej kan undvika eller bekämpa, öfverallt måste tränga fram med klokhet och påpasslighet, särskildt om på ena hållet terrängen är obanad och på det andra full af grus och sten. Dessutom äro stigarna så trånga, att människor och dragare, särskildt de som äro ovana, gripas af svindel och skymmel för ögonen och ofta hjälplöst störta ned i afgrunden.

FEMTONDE KAPITLET

Om vägstoder i snöfjällen

Dovre fjäll.

Resande öfverväldigas af snömassor.

DE BERGSRYGGAR som skilja Sverige och Norge från hvarandra kallas på landets språk äfven Doffra [Dovre] fjäll och hafva en sådan utsträckning och höjd, att om man än färdas under många dagar väster eller öster ut, te de sig ständigt i sin hvita skrud på grund af de aldrig smältande snömassorna och likna glänsande, tätt packade moln högt uppe i luften. Häraf blir följd, att de som färdas öfver dessa fjäll se vägarna spärras genom plötsligt inträffande snöfall, ur hvilka de söka komma fram med ej mindre ansträngande af alla sina krafter, än om det gällde att frigöra sig från isbelagda böljors tvång. Därför har också genom omtänksam frikostighet af forna tidens konungar (hvilka i Norge utmärkte sig för stor fromhet)

inrättats så, att höga bildstoder, uthuggna ur klipporna, synas resa sig på bergshöjderna, där de säkert fastgjorts medelst bly eller järn för att ej nedslås af stormen. Det finns folk som tror, att dessa stenstoder fördom varit jättar, och att de blifvit sålunda förvandlade på grund af det hån, som de låtit drabba den katolska trons förkunnare, detta på den helige konungens, martyrens och skyddshelgonets sankt Olafs bön, på det de för evärdliga tider skulle tjäna de i snöfjällen vägfärande såsom tecken och ledning till deras räddning. Äfven går en sägen, som både förtäljes och tros, att dessa stoder varit onda andar, och att de för alltid blifvit förvandlade till denna gestalt, som de iklädt sig för att gäckas med dem som man ville omvända till den kristna tron. Detta skulle skett på den nämnde sankt Olafs böner, för att de ej skulle stå i vägen för hans predikan. Härmed må nu förhålla sig huru som helst, men liksom det ej är någon fabel, att de djupaste snömassor äro hopade på långa sträckor mellan de höga fjällens sidor, mellan vilda klippblock och hemska raviner, lika visst bör man fromt förlita sig därpå, att, när all mänsklig hjälp sviker, en barmhärtig Gud, den där räddade Jona ur hafvets våld och de tre männen ur den brinnande ugnen, härigenom förlänat underpanter på människors räddning ur fara, i det Han ville låta dem känna sig trygga genom dylika hjälpmedel, i stället för att i förtviflan duka under i sådan nöd. Och ingalunda är det underligt, att så är fallet med snömassor, som falla så ofta och så tätt i en däremot svarande [lika vild] terräng, då både Ætnas askregn och Etiopiens sandstormar pläga öfverväldiga och begrava såväl landets egna invånare som köpmän och beväpnade krigarskaror, ja äfven nedtynga hus och tak och belasta hela skogar, så att de blifva fallfärdiga och, ifall de sättas i skakning, genast krossa allt under sin outhärdliga tyngd. Härom vittnar också Procopius (De bello Gothorum, bok II), hvilken äfven förespår fruktansvärdt uppdrifna sädespriser till följd af askregnen. Man har äfven inom Sveriges landamären funnit, att småfåglar genom sina vingslag bragt snöbollar i rörelse, hvilka, särskildt vid sunnanvind, ökats i omfång och slutligen nedstörtat, hvarvid borgar och hela byar blifvit tillintetgjorda. Man har emellertid i dessa Dovre fjäll ett härbärge, hvarest resande vederkvicka sig efter resans vedermodor; de undfägnas dock ej här med vin, såsom fallet är i Apenninerna eller Spaniens bergstrakter, där människorna äro lyckligare utrustade, fastän de själfva ej veta, huru bra de ha det.

Bildstoder.

Jättar förvandlade till sten.

Sankt Olaf.

Onda andar.

Underpanter på resandes räddning.

Ætnas askregn. Etiopiens sandstormar.

Procopius.

Snölaviner ödelägga borgar. Härbärge.

TIONDE KAPITLET

Om båtar som sammanfogas medelst senor och trädrötter

ALLDENSTUND inga järns, koppar eller silfvergrufvor ännu blifvit funna inom den yttersta Nordens landamären (detta i trots af den gudsmannen Jobs påstående, att »guldet kommer från Norden») och å andra sidan invånarna på grund af vattendragens mängd hafva ett mångfaldigt och oundgängligt behof af farkoster, som väl kunde tarfva den hållfasthet som järn skänker, så pläga de vid tillverkandet af sina båtar, som mest äro af sedda för fiske, gå till väga på följande sätt. De bruka som skeppsvirke sina skogars tallar och granar, hvilka de klyfva till smäckra plankor och (i brist på järnnaglar) med stor konstfärdighet sammanfoga endast med anlitande af späda färska trädrötter, hvilka göra tjänst som hamprep. Andra åter hopbinda båtar med användande af snodda vidjor af asp eller andra trädslag, dock ej ek, ty detta träd växer ej på närmare håll än på 200 götiska eller tyska mils afstånd. Fur och gran åter uppnå här sådan reslighet och äro så raka i växten, att de godt kunna användas till alla slags behof, ja åt dem som äro lystna efter vinst kunna de äfven inbringa vackra summor, när de afyttras till främmande köpmän. Andra bygga båtar på det sätt, att de hopbinda plankorna medelst sammansnoda och glättade djursenor, särskildt af renen, hvilka få torka i sol och luft. Men dessa senor hafva, som ett slags blånor, afskilts från de finare, hvilka genom särskild behandling förarbetas till tråd (liksom man vid linberedning utplockar de gröfre tågorna). Härom skall vidare ordas på annat ställe, då talet blir om renarnas nytta i boken om djurvärlden. Alla farkoster, de må vara tillverkade eller sammansatta huru som helst, smörjas omsorgsfullt med tjära af furuträd (hvaraf finnes ett outtömligt förråd i detta land) och förses både in och utvändigt, där så erfordras, med kraf

»Guldet kommer från Norden.»

Lättklufna träd.

Senor i st. f. spik.

Trådar af senor.

Tjära.

tiga förstärkningar af träpluggar. De båtar som äro afsedda att trotsa hafsböljorna göras tämligen korta och ej särdeles djupa, men däremot ganska breda mellan borden, allt under iakttagande af sådana proportioner som möjliggöra bruket af segel i storm. Denna båtkonstruktion beror därpå, att vågorna äro små och skummande på grund af de under vattenytan dolda skären. Också falla dessa båtar merendels undan för vågornas anlopp liksom en ladersäck, därför att de äro sammanfogade ej med hårdt och oböjligt järn, utan med mjuka och sega vidjor och senor. Och under lång tid äro de, till följd af den tjära med hvilken de äro in-
 dränkta, användbara trots elementernas menliga inverkan. Till ankare begagnas krokiga rötter af kraftiga träslag, hvilka belastas med tunga stenar, samt tåg af asp eller björkbast till sådan längd som för ankar-
 tåg är tillräcklig. Vidare använda de till segel ylledukar eller bark af vissa träd, detta mest på stillastående vatten, stundom, ehuru mycket sällan, äfven på öppna hafvet. Denna slags farkost kallas *skuta* (scutha); ett annat slags båtar af långsträckt form, som brukas på Bottniska hafvet och i vattendrag med sött vatten, benämnas *håpar* och förfärdigas med skicklighet utan användning af något slags järn. Men liksom dessa båtar hafva en märkelig längd, äro de äfven utrustade med en förvånande snabbhet, så att de tyckas flyga fram vid minsta årtag. De hafva sin hufvudsakliga användning på strida älfvar, som störta ned från högre belägna platser, äfvensom vid sommarfisket. På en slik farkost gjorde jag år 1518 en äfventyrlig färd utför älfvarna bland fjällen och nödgades, för att ut-
 föra mig anförtrodda offentliga uppdrag, öfverlämna lif och väl-
 färd åt ett så bräckligt flarn. Och så mycket vågsammare
 var denna resa, som man här och där vid stränder-
 na såg märken uppresta, hvilka antydde
 att namnkunniga personer här
 drunknat i den skum-
 mande forsen.

Korta och
breda båtar.

Motstånd-
kraftiga båtar.

Ankare af trä.

Yllesegel.

Skutor.

Håpar.

Författaren i
fara 1518.

genom oföränderliga naturtecken fastställd tidpunkt. Därmed förhåller sig på följande sätt: den fullmåne, som följer på den första nytändningen efter heliga tre konungars dag i januari (från midnatt räknadt), hålles för ett osvikligt tecken till angifvande af den tidpunkt, vid hvilken alla lämpligen kunna komma tillstädes vid nämnda marknad å ort som är dem väl bekant, hvarvid den anordning iakttages, att dessa handelsfärder komma att äga rum i en följd af tilltagande, full och aftagande måne, på sådant sätt att månen i sistnämnda skede med sitt sken vägleder hvar och en tillbaka till utgångsorten. De varor, som äro föremål för handel allt efter de köpslåendes önsknings och behof, äro af mångfaldigt slag, såsom värdefulla pälsvaror af olika djur, vidare silfverkärl afsedda att göra tjänst vid måltider äfvensom att tillfredsställa kvinnornas omättligen begär efter prydnadsföremål; yttermera spannmål, metaller, såsom järn och koppar, samt tyger och matvaror. Allt detta föryttras i all gamman genom ömsesidig öfverenskommelse, oftare efter en rättvis värdering af varan än med användande af mått och vikt. Härifrån undantagas likvisst sådana varor, som föreståndarnas kloka förutseende finner behöfliga för landets egna inbyggare under närvarande eller kommande tryckta tider, såsom säd och hästar för krigsbruk, flytande varor, såsom smör och ost, äfvensom fläsk. Dessa varor få, om krig kan väntas, vid af myndigheterna stadgadt vite ej föras ur landet af främmande köpmän eller deras ombud. Äfven på en annan frusen sjö, benämnd Mälaren, hålles vintermarknad i slutet af februari, nämligen utanför staden Strängnäs. Senare, i midten af mars, hålles likaledes marknad på isen å en ort, kallad Oviken, belägen i landskapet Jämtland uppe bland fjällen i gränstrakten mellan Sverige och Norge. Ja man håller på åtskilliga ställen i midten eller slutet af maj, alltså vid en tidpunkt då man i Rom redan har tillfälle att njuta af utsökta frukter, på tillfrusna vatten af stor ytvidd mönstringar af ryttartrupper, vare sig det sker i fredens intresse eller för krigsbehof.

Marknader
hållas vid
fullmåne.

Olika varor.

Köpslående
på god tro.

Skyddsåtgär-
der i krigs-
tider.

Strängnäs.
Oviken.

Is i maj.

Som avslutning bifogar jag tre uppslag ur en studie som behandlat Johannes Magnus sista visitationsresa som katolsk ärkebiskop i Jämtland, där han bl a besökte min hembygds huvudpastorat Lit. För att ta sej till Lit från sitt föregående besök i Brunflo måste Johannes Magnus med sitt följe ha passerat och förmodligen även rastat i Kyrkås på sin slädfärd eftersom hela visitationen utfördes under februari-mars 1526.

Detta skedde alltså ca 20 år innan den nuvarande gamla stenkyrkan i Kyrkås uppfördes enligt lutheranska föreskrifter, varför det är oklart om det vid tillfället fanns någon äldre träkyrka på Bodsvedbacken som var i funktion.

okontrollerad ett tacknämligt tillfälle att tillfredsställa sig själv.

Från Ljusdal begiver sig Johannes Magni vidare norrut. Man finner inga upplysningar om hans färd, förrän han — den 27 februari — befinner sig vid Tuna kyrka i Medelpad, där han förtärrar visitation och bl. a. av kyrkoherden herr Anders m. fl. utkvitterar kyrkionden för sistförflutna lustum. Från Tuna går färden — sannolikt utan andra avbrott än för vila och tärning² — genom Borgsjö över Jämtkrogen in i Jämtland. Där torde många uppgifter ha förelagat för en inspekterande prälat. Landskapets sockenkyrkor hade icke visiterats sedan 1503, då Jakob Ulfsson färdades här. Jämtland intogs ju vid denna tid i så måtto en egendomlig ställning, som det sedan förra hälften av 1100-talet i politiskt avseende höjde under Danmark—Norge men i kyrkligt förhållande att lyda under Uppsala ärkestift. Yttersta grunden här till var troligen att Jämtland vid den politiska övergången redan var kristnat sedan närmare ett sekel och hade fått en viss, om än primitiv kyrklig

¹ Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademiens pappersbrev 1401 —1700-talet (sedan 1009 deponerade i RA).

² En egendomlig uppgift, som ej bör förbågas i detta sammanhang, återfinnes i komminister Magnus N. Nordenströms synnerligen märkliga »Utkast till en beskrifning öfver Stöde socken vid Medelpads södra ädd beägen», som påbörjades 1769 (manuskriptet förvaras i Stöde kyrkarkiv och är befordrat till trycket av adjunkten Johan Nordlander i dennes Norrlandska samlingar, I: 2 samt av Stöde gille genom N. J. Gustaf Wide). Förl. meddelar här (sid. 38 f.) ett brev i avskrift efter ett original som »förkommit, under det documenterne flytlades under i sista kyrko byggnad», och karaktäriserar det såsom »ett indugentt brev, lemnat av ärche Biskop Johannes Magnus år 1503 Dominica septingestima, apud parrochiam ecclesiam Stöche». — Copien visar dock, att Johannes Magni lofwat 40 dagars syndaförlåtelse åt alla dem, som inför beägen, cum genuflectione, pater noster, Ave Maria, credo ant allis orationibus devotis — oraverint, seu Jämtmaria accenderint. — Vid en granskning av dokumentets egenskaper faller främst i ögonen orimligheten av det angivna datum som ären genast synes avslöja felaktigheten. Nordenström har i skrivande stund varit okunnig om när Johannes egentligen verkade men däremot haft ett så mycket bättre in på ärkebiskop Jakob Ulfssons visitationsresa 1503 och har näppeligen blivit föremål för felaktig avskrift av Nordenström, vilket bekräftas av det nogrannna angivandet av dagen, dominica septingestima, som år 1526 inföll den 28 januari eller ungefär en månad före den tidpunkt, då Johannes passerat Stöde, men under år 1503 följande sammanfaller med tiden för Jakob Ulfssons uppehåll i dessa trakter. Så mycket närmare har för avskrivaren legat en förväxling av namnen Jakob och Johannes. Dokumentet kan alltså icke anses gälla Johannes Magni, som sannolikt icke för visitation uppehållit sig i Stöde. Därtill talar ju även den omständigheten, att han på återväg från Jämtland kvitterar Stödes kyrkiondet vid Sköns kyrka.

administration, inlemmad i ärkestiftets. För dettas ledare var tillsynen över Jämtlandskyrkorna, vilkas tillhörigheter lätt kunde äventyras genom konflikter med den politiska myndigheten i landet, yttre angelägen, och sedan 1290-talet hade åtminstone ett dussintal ärkebiskopliga visitationer ägt rum i Jämtland.¹ Jacob Ulfsson hade själv visiterat fyra gånger (1471, 1482, 1494 och 1503) men efter hans sista besök hade nu 23 år förflutit² och många förändringar inträffat. Prosten i Jämtland, Nils Gudmundsson i Övik, hade avlidit och hans efterträdare utvalts. Flerstädes, såsom i Brunflo, Offertal och Sunne, hade kommit nya kyrkoherdar eller komministrar,³ vilka skulle vigas. Över prästbordets sju laga hus och sockenstugorna, rörande vilka Jakob Ulfsson upprepade gånger utfärdat förordningar, delvis ej efterkomna, påkallades tillsyn.⁴

Anlåt till Jämtland gör Johannes Magni för visitation sitt första uppehåll vid närmaste kyrkan längs stora förvägen, som är Refsunds. Vad som här särskilt påkallar Johannes avgränsande, är uppståndna tvister rörande prästbordets omfattning. Den 18 februari 1503 hade Jakob Ulfsson till socknens länsman, Niels Pederson i Sund, sålt Refsunds kyrkas andel i dödsbodelt Nor.⁵ Johannes konstaterar nu, att prästbordet icke rymmer så mycket jord, som enligt kyrkolagen tillkommer det samma, och då sockenborna under visitationen framkomma med klagomål över att kyrkoherden — han heter vid denna tid Petrus Jonæ⁶ — egenmäktigt tillskansat sig deras klokkarebodel Skäck, som de nu återfordra, faller Johannes följande utslag:

»Vi Jöns metz Guds nådh utvaldh erchebischopp till Uppsala domkyrke gøre vethenliget meth thette vorth opne breff ath året effther Guds byrdh MDXX oppo dhet sethe lögherdaehen nest for dominica oculi vore vii stude vedh Refsundh körte vorth embeth ther hollandes. Kom for oss i rette på sama tidh sognedöndherne i for:de Refsund klagandes att her Pedher deress sognehere hadde dom i frå ethn döhebole benempd Skäck, hvilket the kalladhe vare theress klokkaresäthe.

¹ Nordström, s. 22 f.

² Ol. Magni, SRS III: 2, s. 76, uppgäver felaktigt 28 år.

³ Olsson, s. 95 ff. Gångna tidens bristfälliga vård av sockenkyrkornas arkivalier, flerstädes förstörda genom brand eller bortförda till främmande orter, föresvarar väsentligt detaljforskningar förande personaltid och kyrkoegendomme m. m. Bristen på prästlängder, vilken Leonaard Bygghus herredomme över Härnösands stift snart kommer att avslöja, bidrar även härvidlag ett avsevärt bidrag.

⁴ Reuterfahl, III, 2, s. 48.

⁵ DN III, s. 743. Jfr Nordström, s. 23.

⁶ Olsson, s. 106.

Ta ransakade vi thet ärendes grannelighe och efter thy sogne-bönderne hadde hvarken breff heller breffvan ytlne att för:de Skäck vare theres klokaresätthe och ecke heller hadde sognepresthen så mykin jordh till prestebordhet som kyrkelaghen uthviser. Hvarfor sadhe vi för:de Skäck under Ref:sundh prestebord så presth effter presth skule thet niithe, bruke och beholle. Och förbindom vi alle effther theme tiidh sognepresten her i moth ath göre på för:de böle undher kyrkones strengelige nefsth. Datum apud ecclesiam Ref:sundhe nostre dyoces. Anno et die quibus supra nostro sub secreto.»¹

Vare sig hotel om kyrklig näpst verkat eller icke, har Johannes förordning ägt kraft. Av 1703 års skatlaggrnyskarta framgår, att Skäck eller Skäckböle då alltså tillhör prästbördet och utgör dess huvudsakliga slättermark,² och så är fallet ännu i denna dag.

Troligen efter att ha tillbringat dominica Oculi (den 4 mars) i Ref:sund fortsätter Johannes sin färd norrut. Huruvida han visiterat i Brunflo, är okänt. Den 7 mars har han emellertid inträffat i Lits prästgård, varifrån ett hans brev av detta datum finnes bevarat.³

Under det höga besöket har givetvis mött upp allt vad Jämtland vid denna tid hade lysande och förmänt — det var nu icke så mycket. Bland undertecknade av det nyssnämnda brevet återfinnas några av provinsens ledande män inom den andliga och världsliga styrelsen samt några av dess mäktigaste storbönder.

Det är först fogden och hövitsmannen över Jämtland Örian Persson, troligen en medlem av den rikt förgående Skunk-ätten. Då Vincenius Lunge fått Jämtland i förhåning hade Örian av denne genom ett brev av den 23 juni 1525⁴ förordnats till fogde och hövitsman, en befattning, som han innehar ännu 1536. Det är vidare Gustaf Vasas betrodde man »herr Erik i Jämtland», prosten Erik Andersson i Öviken, Nils Gudmunds sons efterträdare, som under åren 1525—63 handlade landets kyrkliga ärenden och med kraftig hand genomförde reformationen i sitt prostert.⁵ Två andra kyrkliga representanter äro kyr-

¹ Originalet förvaras i Ref:sunds sockens kyrkoarkiv. Avskriften återfinnas i Thulins Redogörelse för de ecklesiastiska hofstållena, s. 119, bilaga 2, samt i Per Persson: »Ref:sunds socken i Jämtlands län, historiska och geografiska anteckningar samt dokumentavskrifter».

² Thulin, s. 101.

³ RA. Pergamentsbrev 1523—1540. (Avskrift i J. Hadorphus: Sanct Olafs saga på svenske rim, s. 170 f.)

⁴ DN XIV, s. 440 f.

⁵ Nordström, passim.

koherde Nils Mattson i Brunflo (1525—44), som väl från sin socken varit Johannes Magni följaktig till Lit, och Johannes värd för tillfället, kyrkoherden i Lit herr Peder (enligt Bygden med tillnamnet Olaf Balk), vilken anses ha bekänt sin post under åren 1525—48.¹ Slutligen komma tvänne storbönder, Esbjörn Kämtsson i Fjåle (Fjäl) och Nils Henriksson i Gunnegård, bägge i Lit, idoga odalmän i åtnjutande av sockenbornas stora förtroende.²

Vår enda bevarade urkund från Johannes uppehåll i Lit är av följande lydelse:

»Wij Jons meth Gudz nad wtwald Ercheibysp at Vpsale Domkyrka etc. bekänne meth thetthe wort närwarende opne bref ath aaren effter Gudz byrd MDXXV på thet sette Odhensdaghen effter Oculi wnte wij pa ware ock Vpsale Domkyrka wegne oc meth thetthe wort nerwarende breff wne ock tistädie adt effterskriffne gode men Nilss Eriksson i Ösem, Jens Kettilsson i Bierna, Oloff Persson i Waglen, medt theres brödrher oc nenskyllennen mage niitha, bruke oc fara oc förbätte eth worth godz som kallas Westherhus liggjande paa frvrdözen i jempe-land för X march om aaret til oss ock war Biscops stol i theres land och theres barns lifztidh. Oc haffwe thesse godeman loff-wath i ware narware paa theres heither ock äre aldre wilde klande för:ne godz mot Vpsale Domkyrke utan thet besittie för rette lege som andre landbor för X mark, som före scrifwit staar. Oc saa ath the skole sielftwe personeigh besittie för-nemppte godz oc inghen annen för sigh paa för:ne godz. Thesse gode Herrer wore när städde tha saa war skeith som före scrifwit staar. — — —»³ Detta arrendekontrakt kompletteras genom en försäkran av legogävarne, bönder i Rodön, Näs och på Frösön, att utgöra arrendeavgiften och »som andre lydaktige landbor förbätte för:de godz til thet bästa».⁴

Det »gods», som Johannes Magni härmed utarrenderar, utgjorde sedan år 1494, tillika med en fjärdedel i Fors gård (»Bispgård») och ett därmed förenat laxfiske i Indalsälven samt Södergården i Brunflo, ärkebiskopstolens på testamentarisk väg förvärfvade fastigheter i Jämtland.⁵ Arrendet omfattade enligt Nordström⁶ tre gårdar som tidigare tillhört Västerhus gamla kapellgäll och vilkas avkastning — den beräknades

¹ Bygden II: 78.

² DN XIV, passim.

³ RA. Pergamentsbrev 1523—40.

⁴ RA, ibid.

⁵ Nordström, s. 28 f.

⁶ a. a. s. 23.

